

Aneta Majkowska

O frazeologizmach nominalnych w polszczyźnie mówionej (ujęcie generatywno-transformacyjne)

1. Wstęp

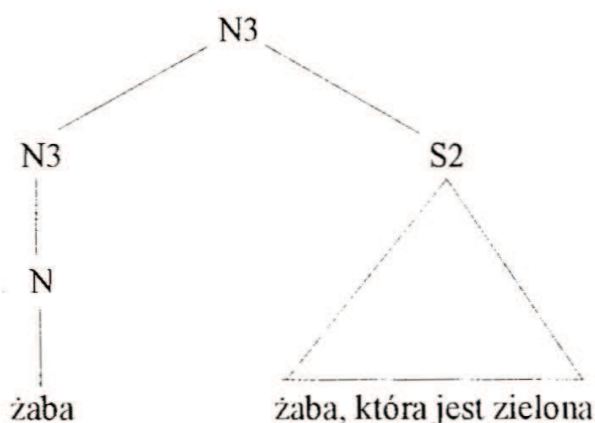
Zagadnienia związane z frazeologią, a w szczególności z frazeologizmami — wielokrotnie dyskutowanymi w literaturze językoznawczej jako fakty językowe — sytuują się na pograniczu leksykologii i składni. Związki frazeologiczne należą do zjawisk o nieostrych granicach oraz przynależności. Z jednej strony są połączeniami wyrazów o takiej budowie jak grupy syntaktyczne i zdania, z drugiej jednak wymagają podejścia uwzględniającego charakter wyrazu, czyli jednostki leksykalnej. Zgodnie z ujęciem zawartym w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* frazeologizmy (inaczej idiomy) to dwu- lub kilkuwyrazowe, ustalone (stałe) konstrukcje językowe, których znaczenia nie da się wyprowadzić ze znaczeń i reguł łączenia składających się na nie wyrazów, zob. EJO (1994, 215 – 216). Z gramatycznego punktu widzenia frazeologizmy dzielimy na: wyrażenia, zwroty i frazy. Według Stanisława Skorupki, zob. S. Skorupka (1958, 98) wyrażenie to zespół wyrazów powiązanych składniowo, w którym jego człony, zarówno określone, jak i określające, mają charakter nominalny, np. *wisielczy humor, miłość bliźniego, koszalki-opalki*. Zwrot to z kolei zespół wyrazowy, w którym członem podstawowym jest czasownik (lub imiesłów), np. *dojść do skutku, stawać okoniem*. Natomiast fraza to zespół wyrazowy nominalno-werbalny, mający najczęściej formę zdania pojedynczego nierozwiniętego, np. *serce się kraje, kości zostały rzucone*¹. Szczegółową analizę frazeologizmów będących grupami nominalnymi przeprowadził Andrzej Maria Lewicki, który wprowadził, tzw. test eksplikacji umożliwiający oddzielenie składników złożonych od składników nieciągłych, zob. A.M. Lewicki (1976, 32 – 45).

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule czynię wyrażenia, czyli frazeologizmy o charakterze nominalnym, które wyekscerpowałam z tekstów polszczyzny mó-

¹ Według funkcji związki frazeologiczne dzieli się na: rzeczownikowe — pełniące funkcje rzeczowników, np. *biały kruk*, przymiotnikowe — pełniące funkcje rzeczowników, np. *jaki taki*, przysłówkowe — pełniące funkcje przysłówek, np. *często gęsto* oraz czasownikowe — pełniące funkcje czasowników, np. *siedzieć (komu) na karku*, zob. A. M. L e w i c k i (1976, 15).

wionej² i opracowałam według reguł gramatyki generatywno-transformacyjnej zgodnie z propozycją Ireneusza Bobrowskiego, zob. I. Bobrowski (1995, 1998).

Istotą modelu składniowego w ujęciu I. Bobrowskiego jest zastosowanie w opracowanych regułach, zob. I. Bobrowski (1995, 192 – 193) teorii zwanej *x-bar syntax*, tj. przyjęcie założenia, że między kategorią frazową a kategorią leksykalną istnieją jeszcze szczeble pośrednie, zob. I. Bobrowski (1995, 58 – 59). Zgodnie z wyżej wymienioną koncepcją opisu składniowego polszczyzny, tradycyjne grupy nominalne posiadają inny blok reguł frazowych niż połączenia będące frazeologizmami. I tak prostą grupę nominalną typu: *zielona żaba* wywodzimy ze struktury wyjściowej: *żaba, która jest zielona* o regule $N3 \rightarrow N3(S2)$, co obrazuje schemat:

Natomiast dla połączeń będących frazeologizmami typu: *zielona granica* opracowano w gramatyce generatywno-transformacyjnej, zob. I. Bobrowski (2000) następujące reguły frazowe: (1) $N1 \rightarrow (AP),N$; (2) $N1 \rightarrow NN7$; (3) $N1 \rightarrow NPP$.

2. Związki frazeologiczne o charakterze grup nominalnych w polszczyźnie mówionej

W codziennej ustnej komunikacji międzyludzkiej bardzo często pojawiają się różnego rodzaju związki frazeologiczne, przysłowia czy utarte powiedzenia³. Z wstępnych obserwacji wynika, że występują one najczęściej w dwojakiej formie: 1) albo z podstawą nie-

² Materiał wyekscerpowano z następujących opublikowanych tekstów polszczyzny mówionej: *Wybór tekstów języka mówionego mieszkańców Łodzi i regionu łódzkiego. Generacja starsza, średnia i najmłodsza*, red. M. Kamińska, Łódź 1992 (symbol: TL); *Teksty języka mówionego mieszkańców miast Górnego Śląska i Zagłębia*, red. W. Lubas, Katowice 1978 (symbol: TK). Bazę materiałową stanowią także nie publikowane dotąd wypowiedzi częstochowian zebrane przez autorkę niniejszego artykułu, opatrzone symbolem TCz. Zob. także *Aneks*, [w:] A. Majkowska, *Polszczyzna mówiona mieszkańców Częstochowy*, Częstochowa 2000, s. 181 – 220.

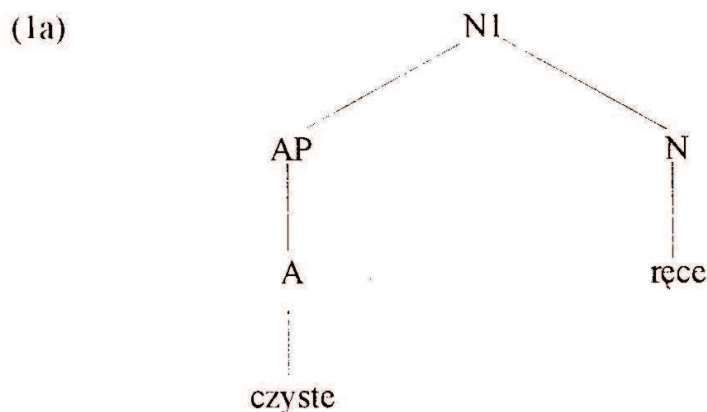
³ Związki frazeologiczne występujące w polszczyźnie mówionej nie były dotąd przedmiotem zainteresowania badaczy. Wspomnieć należy jednak o pracach z zakresu folkloru. Zob. D. Simonides, *Współczesny folklor słowny dzieci i nastolatków*, Wrocław – Warszawa 1976; J. Cieślowski, *Wielka zabawa. Folklor dziecięcy. Wyobrażenia dziecka. Wiersze dla dzieci*, Wrocław 1988; M. Nagajowa, *Rymowanki – składnik stylu potocznego*. „Poradnik Językowy” 1990, z. 6, s. 468 – 475.

zmienioną, np. *brać na kreczę*, 2) albo jako transformacje mające postać zmodyfikowaną w stosunku do podstawy, np. *brać wszystkich pod jedną kreskę*.

Wyekscerpowane z tekstów polszczyzny mówionej frazeologizmy nominalne realizowane są przez połączenia: 1) rzeczownik + przymiotnik / przymiotnik + rzeczownik (reguła: $N1 \rightarrow (AP),N$); 2) rzeczownik + rzeczownik (reguła: $N1 \rightarrow NN7$); 3) rzeczownik + wyrażenie przyimkowe (reguła: $N1 \rightarrow NPP$).

2.1. Frazeologizmy nominalne w polszczyźnie mówionej realizowane przez połączenie: przymiotnik + rzeczownik / rzeczownik + przymiotnik (reguła: $N1 \rightarrow (AP),N$)

Frazeologizmy nominalne zbudowane z rzeczownika i przymiotnika w antepozycji reprezentują następujący schemat w modelu gramatyki generatywno-transformacyjnej: $N1 \rightarrow APN$, gdzie $AP \rightarrow A$. np. (1) *czyste ręce* (TCz). Układ składników ilustruje drzewko:

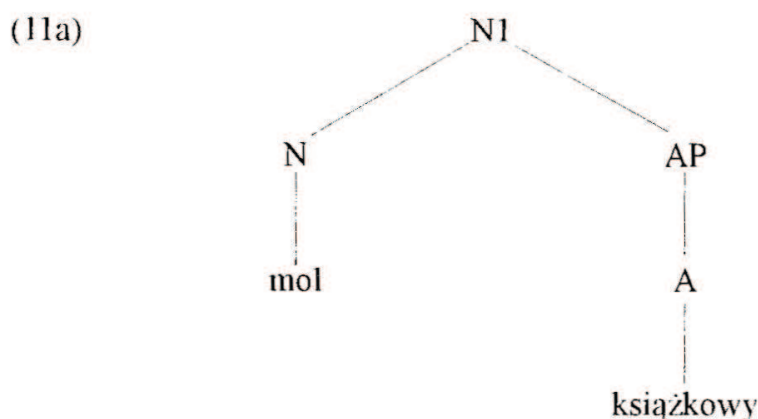

W polszczyźnie mówionej odnotowano takie oto frazeologizmy nominalne reprezentowane przez połączenie przymiotnika z rzeczownikiem:

- (2) (A jak wyglądało przechodzenie przez) *zieloną granicę* (z Łodzi). (TŁ/37).
- (3) (męczyło się) *biedne matczyisko* (TŁ/61).
- (4) (To jest) *wolny rynek* (TŁ/70).
- (5) (A co ja tam mam, miałem bo dlatego, że to też na) *stary portfel* (poszło proszę pani, bo to żebyś jeszcze te dziesięć lat przepracowała to bym miała) *ładną rentę* (TŁ/23).
- (6) (Prymityw był dawniej, prymityw ale) *złota rączka* (wszystko zrobi) (TCz).
- (7) (A w gruncie rzeczy otwierają coś takiego nie mając) *zielonego pojęcia* (TCz).
- (8) (Wiecie ja jestem taka trochę za bardzo czuła, takie mam) *miękkie serce* (taka do dupy jestem baba) (TK/100).
- (9) (— z czym handlowały z czym?
— dziecinny mi rzeczami | Łukaszowymi
— sprzedawali?)
— na na *wolnym handlu* (TK/114).
- (10) *młode serce* (mam) (TK/155).

Pozycja linearna składników związku frazeologicznego jest ściśle określona i nie może w dowolny sposób ulec zmianie. Jeżeli znajdujący się w idiomie przymiotnik sytuuje się w antepozycji względem rzeczownika, to przestawienie go spowoduje, albo zmianę frazeologizmu w luźną grupę syntaktyczną, albo nieakceptowalność związku frazeologicznego. I tak, np. w wyrażeniu (6): *złota rączka*, które oznacza: 'ten, kto wszystko potrafi zrobić', zmieniając kolejność składników otrzymamy luźną grupę syntaktyczną: *rączka złota* oznaczającą: 'uchwyt, np. meblowy w kolorze złotym'. Nieakceptowalne są z kolei połączenia typu: **granica zielona*, **handel wolny*, które powstały w związku ze zmianą pozycji składników w wyrażeniach: (2) *zielona granica*, (9) *wolny handel*.

Frazeologizmy nominalne zbudowane z rzeczownika i przymiotnika w postpozycji można umieścić w następującym schemacie: NI → NAP, gdzie AP → A, np. (11) *mol książkowy* i wyrazić takim oto drzewkiem:

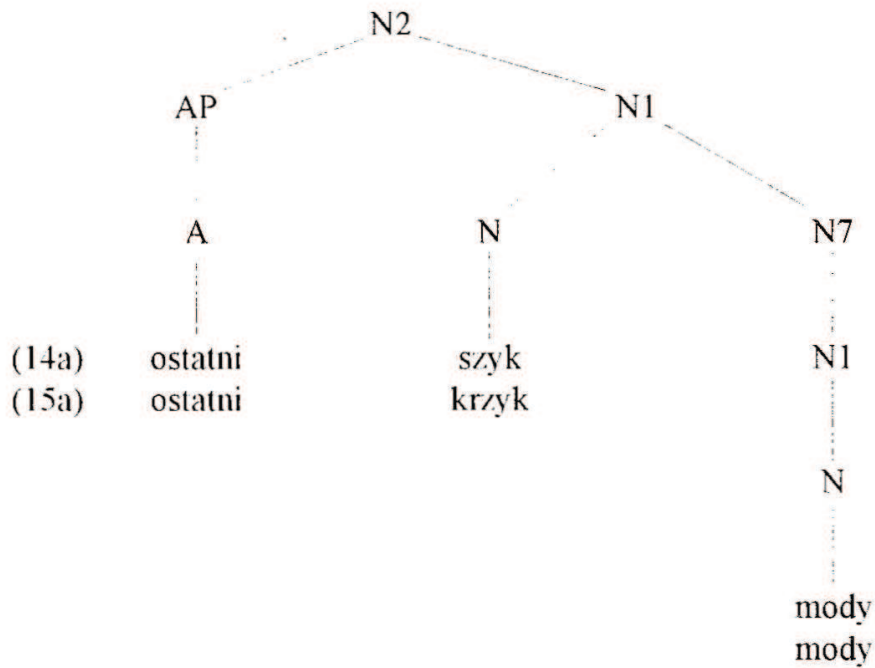
W polszczyźnie mówionej odnotowano następujące frazeologizmy nominalne reprezentowane przez połączenie rzeczownika z przymiotnikiem:

(12) *krzyż pański* (miałem) (TŁ/76).

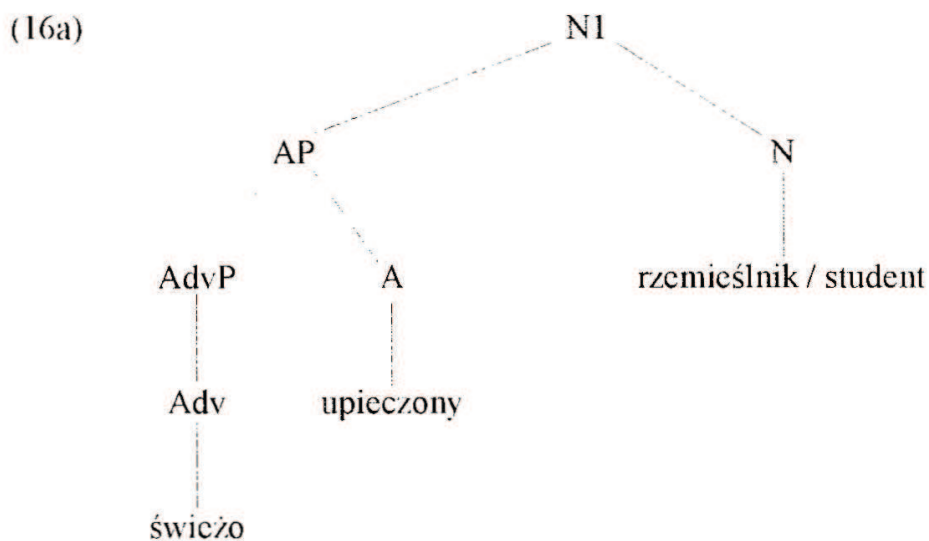
(13) (bo to zawsze mówią tak że jest) *zur żonaty* (TK/132).

Związki frazeologiczne z przymiotnikiem w postpozycji należą do rzadkości w polszczyźnie mówionej. Tutaj również obowiązują zasady nieprzestawialności członów wyrażenia oraz brak możliwości wstawiania między człony frazeologizmu dodatkowego elementu. Nieakceptowalne są bowiem połączenia: **mol mały książkowy*, **krzyż duży pański*.

W analizowanych tekstach polszczyzny mówionej odnotowano również frazeologizmy z rozbudowaną frazą nominalną, np. (14) *ostatni szyk mody* (TCz), (15) *ostatni krzyk mody* (TCz), które są generowane ze struktury: N2 → APNI, gdzie NI → NN7 zilustrowanej w następujący sposób:

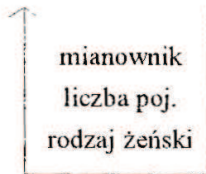
Inny typ odnotowany w polszczyźnie mówionej reprezentują z kolei frazeologizmy generowane ze struktury: N1 → APN, gdzie AP → AdvPA, np. (16) *świeżo upieczony rzemieślnik / student* (TCz), co obrazuje schemat:

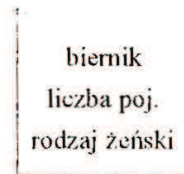
Jak zauważa Maciej Grochowski, zob. M. Grochowski (1982, 24 – 26) frazeologizm jako połączenie ustabilizowane o znaczeniu niewyprowadzalnym ze znaczeń składników jest ciągiem niepodzielnym, zarówno z punktu widzenia gramatycznego, jak i semantycznego. Dlatego „wszelkie charakterystyki związku frazeologicznego zmierzające do jego wewnętrznego podziału na wyrazy, a następnie do opisów właściwości gramatycznych i semantycznych tych wyrazów (a także charakterystyki wynikające z wcześniej przeprowadzonych podziałów) muszą być odrzucone”. Zob. M. Grochowski (1982, 26). Z kolei A.M. Lewicki (1986), zauważa, że frazeologizmy posiadają nie tylko składnię zewnętrzną, ale także składnię wewnętrzną. Analizując w tekstach polszczyzny mówionej frazeologizmy nominalne z przymiotnikiem można zauważyć, iż podlegają one ogólnym zasadom

akomodacji syntaktycznej. Przymiotnik dopasowuje się do rzeczownika pod względem rodzaju, liczby i przypadku, np. (2) *zielona granica*, (7) *zielone pojęcie*:

(2a) *zielona granica*

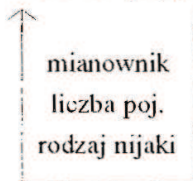
(2b) *zieloną granicę*

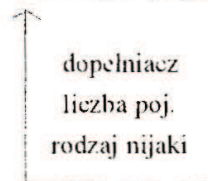
(17) (A jak wyglądało przechodzenie przez) *zieloną granicę* (z Łodzi) (TŁ/37).

(18) (A przez) *zieloną granicę* (to ja yy, wiem tylko słyszałam z opowieści że bo ja cho jeździłam tam przed wojną do Żakowic) (TŁ/37).

(7a) *zielone pojęcie*

(7b) *zielonego pojęcia*

(19) (Trzeba mieć) *zielone pojęcie* (żeby coś takiego otworzyć na własną rękę) (TCz).

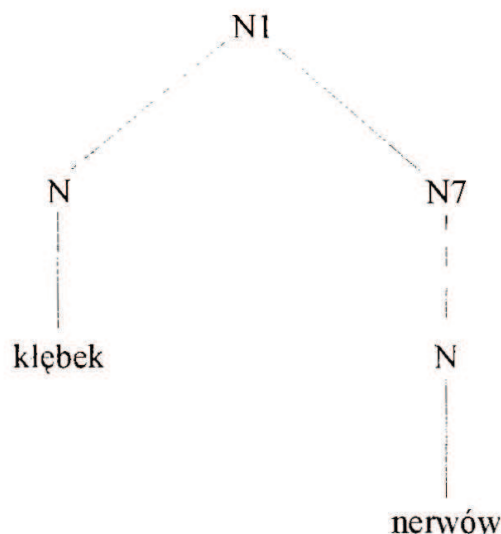
(20) (A w gruncie rzeczy otwierają coś takiego nie mając) *zielonego pojęcia* (TCz).

Większość frazeologizmów nominalnych w polszczyźnie mówionej funkcjonuje tylko w liczbie pojedynczej, np. (2) *zielona granica*, (7) *zielone pojęcie*, (9) *wolny handel* itp. Ich użycie w liczbie mnogiej powoduje utratę pełnego znaczenia lub wręcz nieakceptowalność związku, np. **zielone granice*, **zielone pojęcia*, **wolne handle* itp.

2.2. Frazeologizmy nominalne w polszczyźnie mówionej realizowane przez połączenie: rzeczownik + rzeczownik (reguła: N1 → NN7)

Związki frazeologiczne reprezentowane przez grupę nominalną składającą się z dwóch rzeczowników można ująć zgodnie z zasadami gramatyki generatywno-transformacyjnej w schemat: N1 → NN7, gdzie N7 → N6 → N5 → N4 → N3 → N2 → N1 → N, np. (21) *klębek nerwów* (TCz). Schemat ten obrazuje następujące drzewko derywacyjne:

(21a)

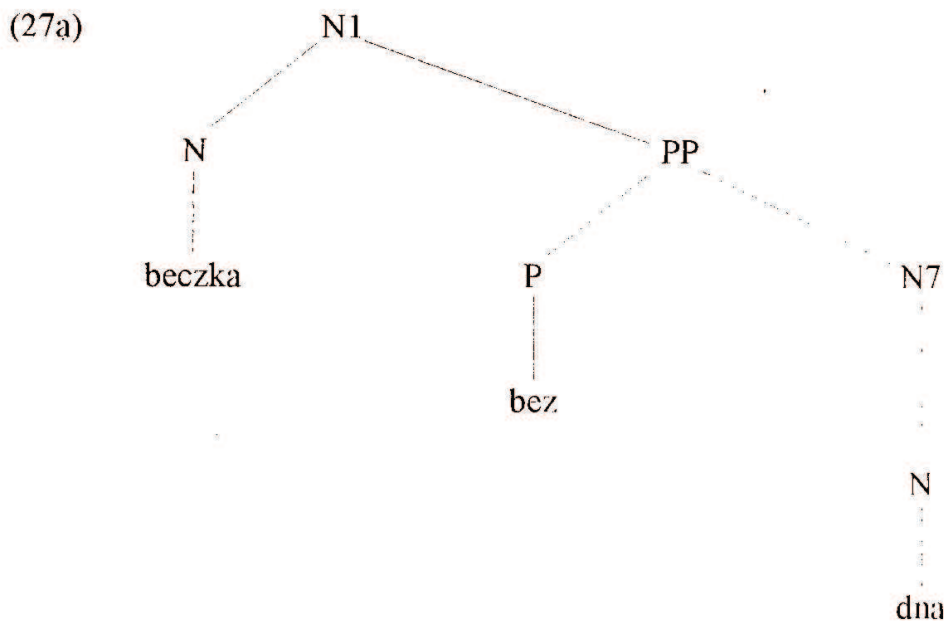
Pozycja linearna składników w tego typu związkach frazeologicznych jest stała i nie może ulec zmianie. Nie można również między składnikami frazeologizmu umieścić dodatkowych elementów.

W polszczyźnie mówionej odnotowano następujące frazeologizmy nominalne realizowane przez połączenie składające się z dwóch rzeczowników:

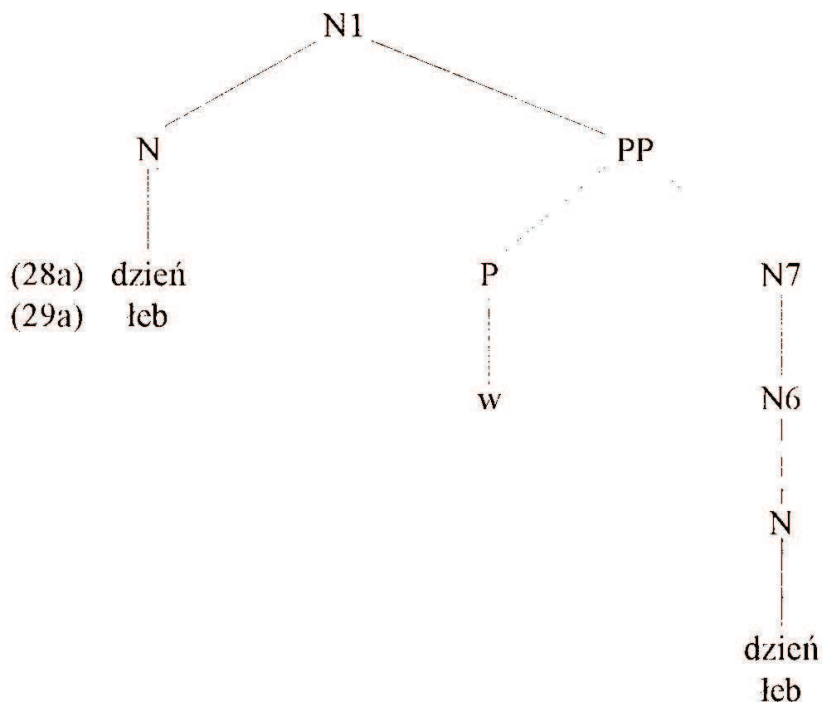
- (22) (Ale dlaczego jak ja mam komuś dać te sto tysięcy jak ja nie mogę mieć), *magnata gest* (TŁ/15).
 (23) (wie pani mówię pani, to) *słowo honoru* (że ja se zarobiłem nieraz trzydzieści złotych w tygodniu) (TŁ/58).
 (24) (Leczę się u lekarza, bardzo dobry człowiek) *dusza człowiek* (dla ludzi i dla Boga) (TŁ/75).
 (25) (normalnie) *świętek piątek* (narobisz się, bo to szkło to narzucasz się) (TCz).
 (26) (ale to takie) *szaleństwo młodości* (TCz).

2.3. Frazeologizmy nominalne w polszczyźnie mówionej realizowane przez połączenie: rzeczownik + wyrażenie przyimkowe (reguła: N1 → NPP)

Frazeologizmy nominalne, które odnotowano w tekstach polszczyzny mówionej reprezentowane są także przez grupę zbudowaną z rzeczownika oraz wyrażenia przyimkowego. Tego typu związki frazeologiczne można ująć zgodnie z regułami gramatyki generatywno-transformacyjnej w schemat składniowy: N1 → NPP, gdzie PP → PN7, np. (27) *beczka bez dna* (TCz). Strukturę tę obrazuje drzewko:

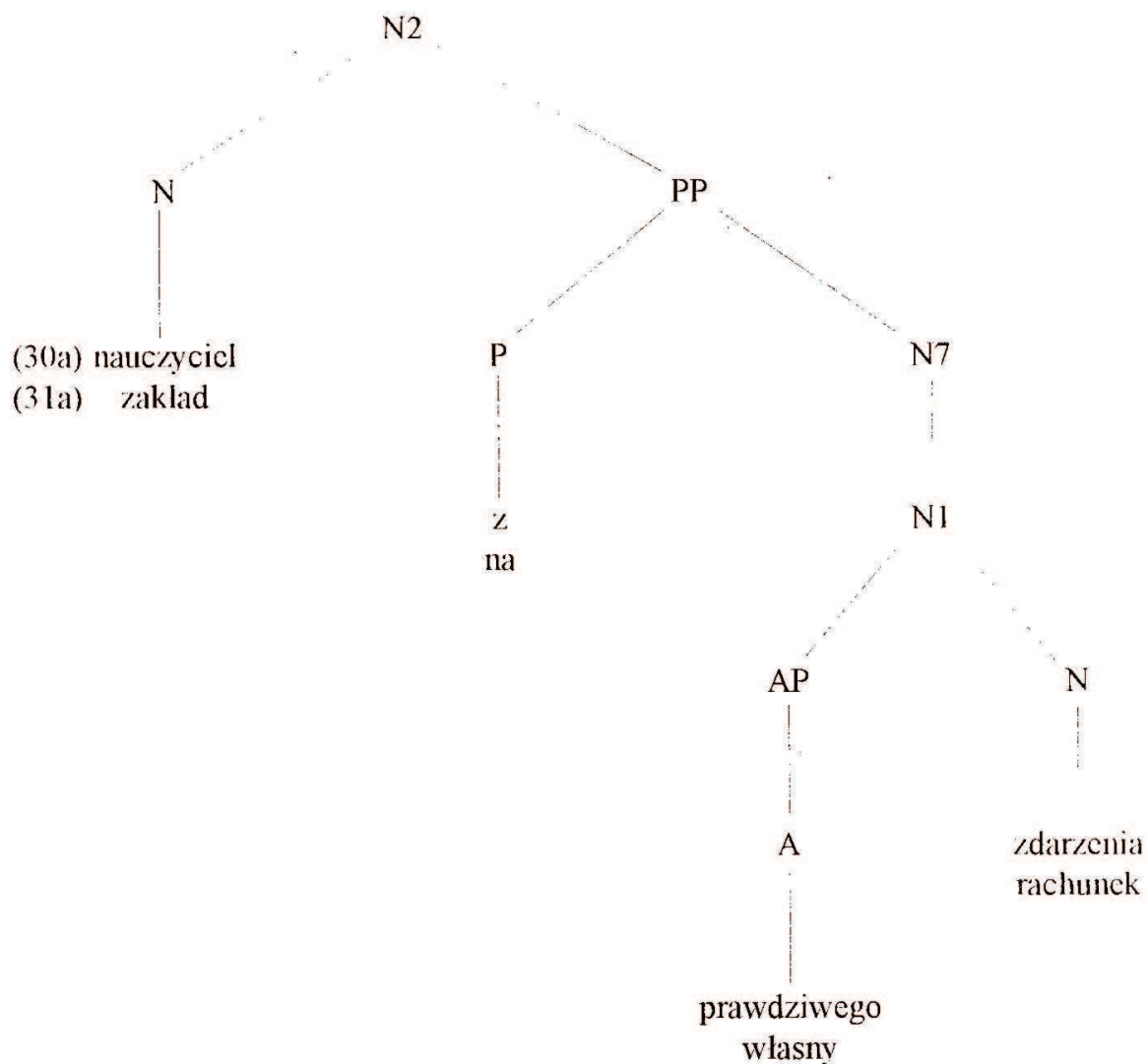

W zebranych materiale odnotowano frazeologizmy nominalne realizowane przez połączenie rzeczownika z wyrażeniem przyimkowym, odznaczające się zróżnicowanym schematem dla węzła PP. Węzeł PP może być reprezentowany przez przyimek i rzeczownik: $PP \rightarrow PN7$, gdzie $N7 \rightarrow N6 \rightarrow \dots \rightarrow N1 \rightarrow N$, np. (28) *dzień w dzień* (TCz), (29) *łeb w łeb* (TCz). Taki przypadek ilustruje poniżej podane drzewko:

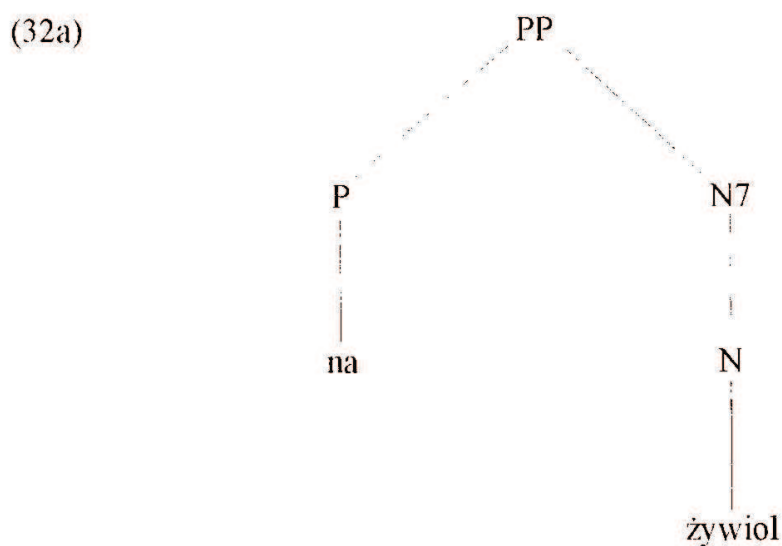

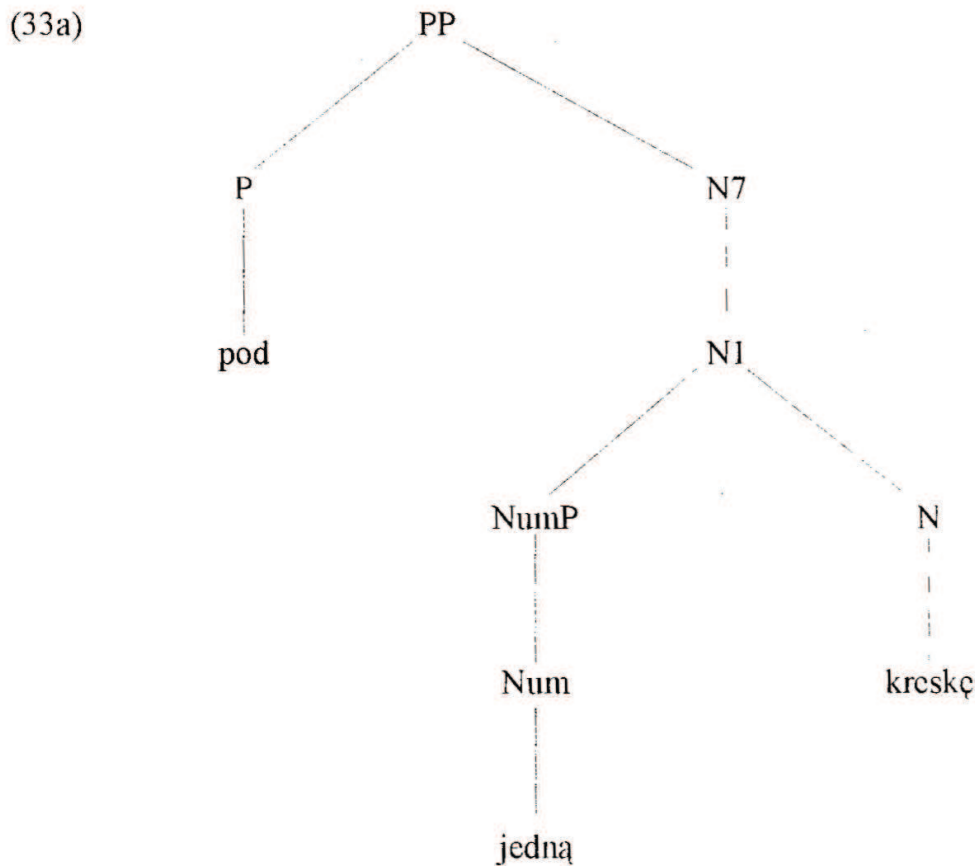
Węzeł PP może być realizowany przez przyimek oraz przymiotnik z rzeczownikiem: $PP \rightarrow PN7$, gdzie $N7 \rightarrow N6 \rightarrow N5 \rightarrow N4 \rightarrow N3 \rightarrow N2 \rightarrow N1 \rightarrow APN$, np. (30) *nauczyciel z prawdziwego zdarzenia* (TCZ), (31) *zakład na własny rachunek* (TCZ). Oto drzewko:

Inny typ frazeologizmów reprezentują, tzw. wyrażenia przyimkowe, które można ująć w schemat: PP → PN7, gdzie N7 → N6 → ... → N1 → N, np. (32) *na żywioł* (TCz) oraz w schemat: N7 → N6 → ... → NumPN, np. (33) *pod jedną kreskę* (TCz). Struktury te są zilustrowane przez następujące drzewka:

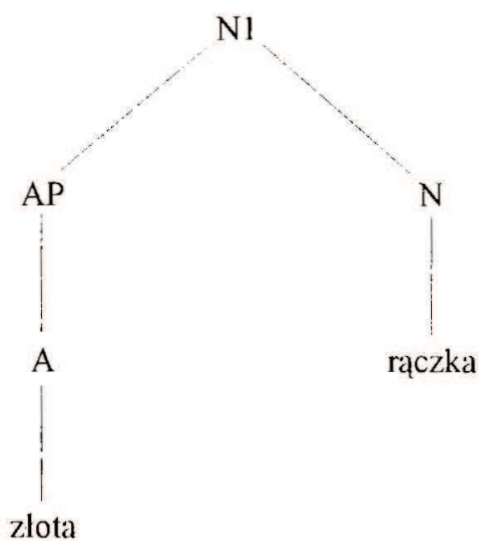

3. Homonimiczność frazeologizmów z ciągami nieidiomatycznymi

Idiom może być homonimiczny z nieidiomatyczną grupą syntaktyczną. Frazeologizmy typu: (6) *złota rączka* (TCz), (5) *stary portfel* (TŁ/23), (22) *magnata gest* (TŁ/15) w znaczeniu idiomatycznym można zinterpretować jako: 'ten, kto wszystko potrafi', 'przeliczając na dawne pieniądze, przeliczając według wcześniejszych reguł', 'hojny gest'. Wyrażenia te są również homonimiczne z nieidiomatycznymi połączeniami o znaczeniu: 'uchwyt w złotym kolorze', 'portfel używany przez wiele lat', 'gest, który wykonał magnat'.

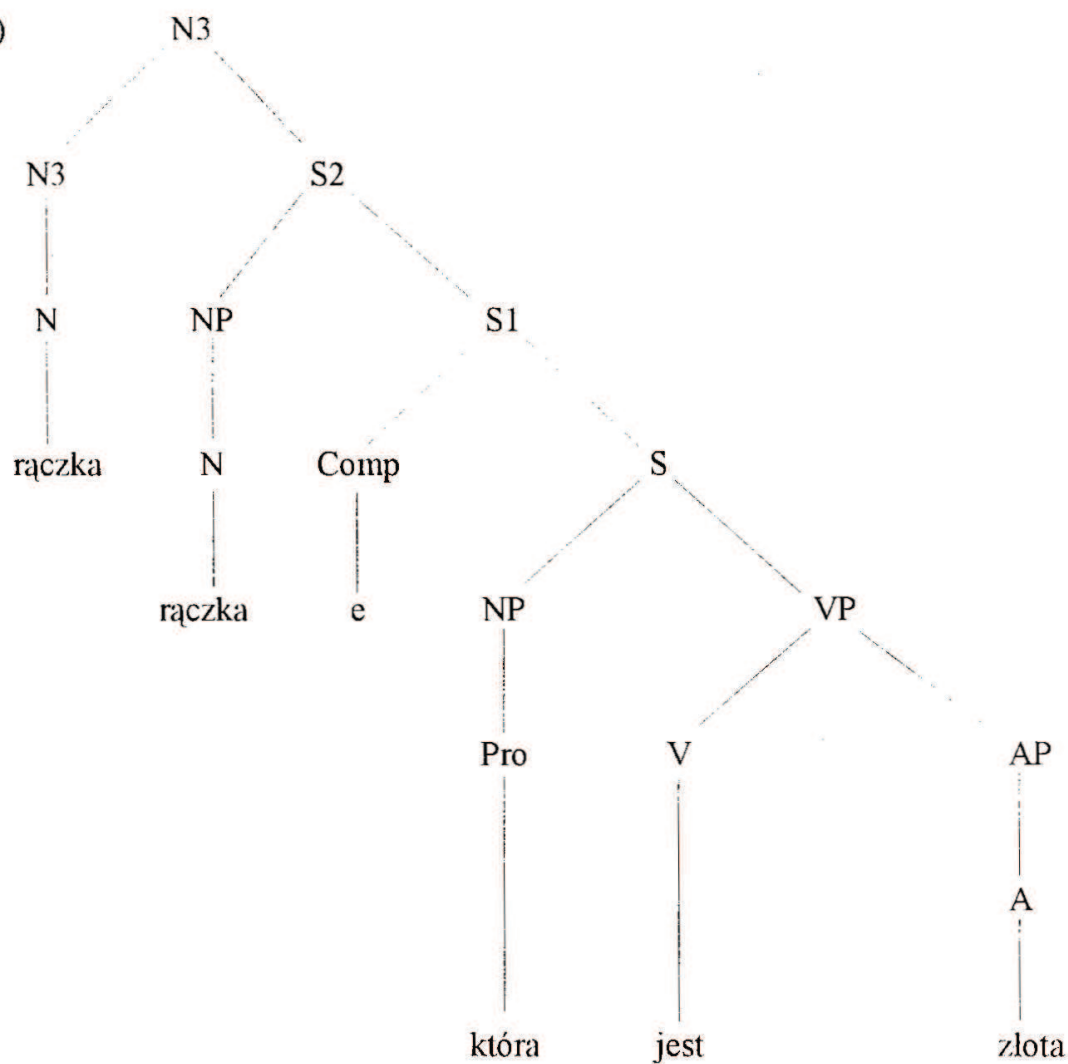
Gramatyka generatywno-transformacyjna inaczej generuje ciągi idiomatyczne, a inaczej nieidiomatyczne. Dla stałych połączeń frazeologicznych zarezerwowano reguły przepisywania: $N1 \rightarrow (AP),N$; $N1 \rightarrow NPP$; $N1 \rightarrow NN7$, natomiast połączenia nieidiomatyczne wyprowadzamy ze struktury $N3 \rightarrow N3(S2)$. Np. połączenie *złota rączka* ma dwie strukturyzacje. W znaczeniu idiomatycznym przypisuje się temu połączeniu regułę: $N1 \rightarrow APN$. Drzewko ma więc postać:

(6a)

W znaczeniu nieidiomatycznym połączenie *złota rączka* ma przypisaną regułę $N3 \rightarrow N3(S2)$ i jest wyprowadzane ze struktury wyjściowej, którą obrazuje drzewko:

(6b)

4. Podsumowanie

Frazeologizmy nominalne w polszczyźnie mówionej mają postać grup nominalnych i są reprezentowane przez połączenia: przymiotnik + rzeczownik, rzeczownik + przymiotnik, rzeczownik + rzeczownik, rzeczownik + wyrażenie przymkowe. Zgodnie z zasadami gramatyki generatywno-transformacyjnej można ująć je w następujące schematy: NI → APN, NI → NAP, NI → NN7, NI → NPP.

Składniki, które budują wyrażenie mają swoją stałą pozycję linearną, nie można ich zamieniać i przestawiać. Naruszenie tej zasady powoduje nieakceptowalność związku frazeologicznego lub zamianę w luźną grupę syntaktyczną, np. (2) – (10).

Składniki należące do wyrażenia charakteryzują się niepodzielnością, czyli nie można wstawić między człony frazeologizmu dodatkowego elementu. Naruszenie tej reguły powoduje nieakceptowalność związku frazeologicznego, np. *wolny duży rynek.

Niektóre związki frazeologiczne, np. (2) – (10) mogą być homonimiczne z nieidiomatyczną grupą składniową, np. (5) *stary portfel* obok znaczenia dosłownego (nieidiomatycznego) ma znaczenie idiomatyczne 'przeliczając na dawne pieniądze, przeliczając według wcześniejszych regul'. Związki frazeologiczne i związki nieidiomatyczne są generowane z różnych struktur generatywno-transformacyjnych.

Niektóre frazeologizmy w polszczyźnie mówionej mogą występować w kilku wariantach formalnych. Charakteryzują się wówczas częściowymi różnicami w składzie wyrazowym przy zachowaniu identyczności znaczenia wyrażenia, tak jak w przykładach: (14) *ostatni szyk mody*, (15) *ostatni krzyk mody*.

Bibliografia

- Balowski M., Chlebda W. (red.), (2002), *Frazeologia słowiańska*, Opole.
- Basaj M., Rytel D. (red.) (1994), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI*, Warszawa.
- Bobrowski I. (1995), *Gramatyka opisowa języka polskiego. (Zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*, t. I, *Struktury wyjściowe*, Kielce.
- Bobrowski I. (1998), *Gramatyka opisowa języka polskiego. (Zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*, t. II, *Od struktur wyjściowych do tekstu*, Kielce.
- Bobrowski I. (2000), *Miejsce frazeologii w pewnym formalnym modelu gramatycznym języka polskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. XVIII, Sectio FF Philologiae, Lublin, s. 41 – 48.
- Bogusławski A. (1989), *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, red. Z. Saloni, t. III, Białystok, s. 13 – 30.
- Chlebda W. (1996), *Frazeologia potocznych gatunków mowy (rozpoznanie wstępne)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A.M. Lewicki, Warszawa, s. 15 – 27.
- Damborský J. (1969), *Frazeologia polska i czeska w ujęciu porównawczym*, „Język Polski”, XLIX, z. 5, s. 341 – 350.
- Grochowski M. (1982), *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*, Toruń.
- Lewicki A.M. (1976), *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice.

- Lewicki A.M. (1986a), *Słownik a gramatyka w leksykograficznym opisie związków frazeologicznych*, [w:] *Typy opisów gramatycznych języka*, red. M. Basaj, Wrocław, s. 157 – 170.
- Lewicki A.M. (1986b), *Składnia związków frazeologicznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XL, s. 75 – 83.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A., Rejakowa B. (1987), *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*, Warszawa.
- Lewicki A.M. (1994), *O możliwości zastosowania pojęcia formantu we frazeologii*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI*, red. M. Basaj, D. Rytel, Warszawa, s. 21 – 25.
- Lyons J. (1989), *Semantyka*, cz. 2, przeł. A. Weinsberg, Warszawa.
- Ruwet N. (1968), *Wprowadzenie do gramatyki generatywnej*, Wrocław.
- Skorupka S. (1958), *Frazeologia a składnia*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XVII, s. 97 – 113.
- Węgrzynck K. (1998), *Składnia wyrażen frazeologicznych w modelu gramatyki generatywno-transformacyjnej*, „Polonica” XIX, Kraków, s. 67 – 74.
- Węgrzynck K. (2000), *Cechy składniowe wyrażen frazeologicznych typu „oko w oko”*, „Polonica” XX, Kraków, s. 101 – 110.
- Żmigrodzki P. (2000), *Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim*, Katowice.

Aneta Majkowska

On Nominal Phraseologisms in Spoken Polish (Generative-Transformational Approach)

Summary

In spoken Polish, nominal phraseologisms appear in the form of nominal groups and are represented by combinations: adjective + noun, noun + adjective, noun + noun, noun + prepositional phrase. According to generative-transformational grammar, they can be expressed by the following formulas: NI - AP N, e.g. *zielona granica*; NI - N AP, e.g. *mól książkowy*; NI - N N7, e.g. *klębek nerwów*; NI > N pp, e.g. *beczka bez dna*. Nominal phraseologisms in spoken Polish are characterised by constant linear position of elements and their indivisibility. Certain phraseological unions may be homonimic with non-idiomatic syntactic groups, e.g. *stary portfel*, *złota rączka*, *czyste ręce*.